

ЛИРИКАДА ФОЖИАВИЙЛИК

Абдусаломова Дурдона Валиулло қизи

АДУ таянч докторанти

Аннотация: Мазкур мақолада лирика жанридаги фожиавийлик тушунчаси илмий нуқтаи назардан таҳлил қилинган. Аристотелнинг фожиавийлик назариясига таянган ҳолда, унинг замонавий талқинлари ёритилган ва лирик фожиавийликнинг ўзига хос хусусиятлари муҳокама қилинган. Лирикадаги драматик жанрларга хос бўлган шакл ва мазмуннинг янгича тарзда намоён бўлиши, лирик қаҳрамон ва ташқи олам ўртасидаги муносабатлар, шунингдек, "hamartiya", "anagnorisis" ва "peripetia" каби тушунчалар лирика жанридаги талқинлари мисоллар орқали ёритилган. Шунингдек, шеърӣ намуналар асосида лирикадаги фожиавийликнинг моҳияти ва ўзига хосликлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Лирика, фожиавийлик, трагедия, Аристотел, hamartiya, anagnorisis, peripetia, лирик қаҳрамон, бадий модус, шеър таҳлили.

Илмий адабиётда фожиага турлича таъриф берилади. Илк шарҳ Аристотелнинг “Поэтика” асарида ва фожиавийлик жанр-трагедия учун асосий озуқа сифатида кўрсатилади. Шу аснода Аристотел фожиани саҳна асари таркибида таҳлил этади. Унга кўра, фожиа яхлит ва тўғри шаклланган бўлиши-аниқ боши, ўртаси ва охири бўлиши лозим ва тўрт турдан бирига мансублик ҳам муҳим- мураккаб, содда, азоб-укубатга ёки характерга асосланган. Олимнинг фикрича фожианинг устунлиги у орқали катарсиснинг пайдо бўлишида.¹ Кейинчалик фожиавийлик саҳनावийликдан ажралиб, бадий пафос сифатида тадқиқ этилади. (В. Г. Белинский, Е. Г. Руднева, Г. Н. Пospelов)

Адабий-танқид оламида В.И.Тюпанинг фожиа атамасига бўлган ёндашуви кенг тарқалган, олим унга бадий модус сифатида баҳо берган. Тюпа ушбу модусни қуйидагича таърифлайди: “Фожиа модуси “дунё тартибларини қабулланишнинг аянчли табиати” ҳисобланувчи модуслар гуруҳининг учинчиси², агар шахснинг ўзини ўзи белгилаш чегараси “мен” бўлса, трагик модусда қаҳрамон дунё тартибини бузиб ўтади, мана шу сабаб тартиб олдида айбдор деб топилади.”³ Демак, фожиавийлик модус сифатида қаҳрамон “мен”идан ташқи олам босими сабаб “чиқиш”и сифатида баҳоланади.

¹ <https://www.litcharts.com/lit/poetics/terms/tragedy>

² Тюпа В. И. Литература как род деятельности: теория художественного дискурса // Теория литературы: учеб. пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. заведений: в 2 т. / под ред. Н. Д. Тamarченко. Т. 1. М.: Издательский центр «Академия», 2008.-626

³ Тюпа В. И. Литература как род деятельности: теория художественного дискурса // Теория литературы: учеб. пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. заведений: в 2 т. / под ред. Н. Д. Тamarченко. Т. 1. М.: Издательский центр «Академия», 2008.-646

Аристотел фожиа воқеъ бўлиши учун 3 муҳим аспектни кўрсатади-
“hamartiya, anagnorisiz, peripetiya.”

“Hamartiya” бу- фожиавий қаҳрамоннинг ёки фожиа қурбонининг алоҳида камчилиги- охир-оқибат унинг ўз-ўзини тарк этиши учун асос бўлгувчи характер жиҳати.

“Anagnorisiz” ёки кашф вақти яъни фожиали қаҳрамон ўзи ҳақида йўлиққан ҳақиқатни тан олиши.

“Peripetiya” бу эса асардаги кескин бурилиш- бахтнинг кулфатга айланиш нуқтаси. Айни шу лаҳза қаҳрамон фожиа томон ёналади. Ва ҳамон Аристотел трагедия учун шарт сифатида қўйган талаблар ўз ўзини оқлай олади ҳамда фожиавийлик акс этган асарда ўрин эгаллайди. Бироқ биз ўрганаётган ҳолат лирика таркибидаги фожиавийлик ҳисобланади. Биламизки, лирика-бу оний ҳис-туйғуларнинг ифодаси, шу сабаб унда ҳамиша ҳам драматик асар сингари образлар тўқнашуви бўлмай, лирик қаҳрамон ва ташқи олам муносабати ётади. Лирик фожиада биз, шеърнинг бошиданок трагик ҳолатнинг айни ўчоғига кириб борамиз-яъни Аристотел томонидан талаб қилинган шакл анъанаси-боши, ўртаси ва охирга эгалик тамойили янгиланади. Оралиқ нуқтага ва ёки айни охирги паллада тасвирланади лирик қаҳрамон. Шу ўринда лирикага берилган таърифга назар ташлаймиз : “Алоҳида субъект кечинмаларини ифодалагани учун лирикада монологик нутқ шакли устувор, унда учрайдиган диалогик нутқ кўринишлари эса монологик нутқнинг таркибий элементига айланади.”⁴ Яъни лирикада образларнинг ўртасида бўлаётган суҳбат ҳам айни пайтда лирик қаҳрамоннинг нутқи тааллуқли. “Оний кечинмани тасвирловчи Лириканинг бадиий вақти ҳамиша – “ҳозир”: у айни ҳозир кўнгилда кечаётган ҳис-туйғуларни тасвирлайди, шеър қачон ёзилганидан қатъий назар, шеърхон уни ҳозир кўнгилда кечаётган туйғу каби қабул қилади.” Лирик асар кўнгилдан кечаётган ҳис-туйғуни ифода этар экан ундаги ўлим ҳам трагик ҳолат ҳам фақатгина қалб ва руҳга боғланади.

Менга ўлим тила.

Фароғат ўлим.

Кўзимнинг ёшида сузар юлдузлар.

Осмонга тирғалди ўар икки кўлим.

Биз вазиятнинг айни охир палласидан кириб келдик шеърга, ўлим сўраш охирга нажот, охирги чиқиш йўли. Уни бу ҳолгача нима олиб келди, яъни бошланиш қисми-лирик қаҳрамоннинг ўлимдан чора излашига мажбур қилган босим, ўзлигидан чиқарган куч яширин.

Гуноҳкор бўлдимми?

На бўлса бўлар...

⁴ Qurunov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. (2010) Adabiyotshunoslik lug'ati.

Умидлар шодаси кесди бўйнимни.

Қисматни қарғасам, ҳаққим кетар, дўст.

Ёзғирма.

Ҳар мусулмон учун, тақдирга розилик иймон белгиси ҳисобланади. Ўлим сўраш сабаб ўзининг гуноҳкор бўлганини сўйлаётган қаҳрамон аста ўзликдан чиқиш сабабларини сўзлай бошлади. Бизда шакл ўзгарди сўнгдан кейин бош, яъни аввали натижа ва кейин сабаб берилмоқда. Тинимсиз қилинган умиднинг бесамарлиги бўйинни кесгани бу такрор такрор бўлганидан ҳатто қисмат лаънат айтишга ҳам арзимас экани ҳақида сўз боради. Шу пайтгача қилинган умид ишончни англагани ҳолда лирик қаҳрамон айтиши мана шу нуқтада бесамар эканини англаб етди. Бу паллани биз англаш они- Перипетия дейишимиз мумкин. У энди умидлари пуч эканини тушуниб етди.

Жон берган эрка гулимни

Эртақлар якуни еб қўйди туйқус.

Бамисли эрмакдай одамий тақдир –

Забунига чопар бир зум тўхтамай;

Ўаёт ва нур сўраб айланади Ер

Қуёш – ҳаракатсиз олов нуқтадан.

Ер-инсонлар тимсоли, унинг тинимсиз ҳаётини лаззат қидириб Қуёш-ўлим атрофида айланиши, унинг эса ҳаракатсиз экани баробарида ловуллаб ёниб тургани тақдир билан қийосланади. Башарият тақдири эрмакдек ҳар эртақнинг охирида гуллар-қачондир яшнаган, очилган ва сўлган- еб битирлади, унинг ўзи забунлик томон чопиб боради.

Нечун бутун эмас бахт ё муҳаббат?

Тугаса – не учун берилган ҳаёт?

Нимадир, нимадир одамий қисмат,

Ўлим нарёғидан изласак имдод?

Қандайин яралган девона бу қалб

Саволлар зулмидан йўқдир ҳаловат.

Тинимсиз ўртага ташланган саволлар, инсон қисмати англашга бўлган интилиш. Анаргонис яъни қаҳрамоннинг ўзи ҳақ деб билган оламдаги камчиликлар ҳақида айтиши паллада тушуниб етиши. Бахт ва муҳаббатнинг ҳеч вақт тўлиқ бўлмагани етмаганидек, яна тугаши аниқ болган ҳаётнинг берилиши, яшашдан завқланиб турган онингда яна ўлимдан йўл излаш қалбнинг хоҳишлари эмасми?

Ой-да алдаб ўтар бизларни фақат –

Ёғдулар ўғирлаб балқар дамодам.

Кўксимга бош қўяр қондай лолалар,

Уфққа қадалиб қолгандай йўлим.

Булутдан узилмай турган жоламан.

Узилсам – ҳаётми? Ёки бу ўлим?⁵

Ой атрофдаги юлдузларнинг нурини қайтарувчи ҳисобланадики, бу табиий жараён ҳам шеърда атрофдаги ҳамма ёлғончи мана ой ҳам ҳатто бизни алдаябди-ку деган таъна учун асос вазифасини ўтайди. Қалбнинг қизил лолалар рангига киргани йўлнинг уфққа- қуёш ботиши ёки қуёш чиқиши тарафга қадалгани- Лирик қаҳрамоннинг узилишига оз қолган бир булут томчисига қиёсланади, узилса- яхшиликми ва ёки ёмонлик ўқувчига ҳавола этилади. Шеър бошдан оёқ тушкун кайфиятга қурилади, лекин тантанавор якунга эга- аслида ўлим энгилиш ёки тамомланиш эмас деб нуқта қўйилгандек.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI:

1. D.Quronov. Adabiyot nazariyasi asoslari. –Toshkent: Akademnashr, 2018. – 480 b
2. Д.Қуроноу. Мутолаа ва идрок машқлари. Тошкент: Академнашр, 2013. – 336 б.
3. Нодира Афоқова. -Узлат –Т.:Муҳаррир нашриёти, 2022. – 167 б
4. Ҳамдамов У. XX аср ўзбек шеърини бадиий тафаккур тадрижининг ижтимоий-психологик хусусиятлари: Филол.фан.докт... дисс. – Т.: 2018. – 252 б.
5. Ҳамдамов У. Янги ўзбек шеърини. Тошкент: Адиб, 2012. –304-б
6. Тюпа В. И. Литература как род деятельности: теория художественного дискурса // Теория литературы: учеб. пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. заведений: в 2 т. / под ред. Н. Д. Тмарченко. Т. 1. М.: Издательский центр «Академия», 2008.
7. Қуроноу Д. ва бошқалар. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: “Академнашр”, 2010. –400 б.
8. <https://www.litcharts.com/lit/poetics/terms/tragedy>

⁵ Nodira Afoqova. Muharrir nashriyoti tosh 222 Uzlat. 70-bet